

श्रीयोगदर्शनम्.

द्वितीयः अध्यायः—साधनपादः

अनुवादकः,

पंडितश्री माधव शर्मा,

जमशंभाजीभा

प्रकाशकः,

श्री आनंदाश्रम-मुमुक्षु भंडणः,

हवेली.

संवत् १८८०.

वैशाख शुद्ध ३.

मूल्य ०-१-३

६५५११

નિવેદન

૧૧૬૬૭

શ્રેયસાધક મુમુક્ષુ સંજ્ઞનો માટે શ્રી પતંજલિ મુનિ પ્રણિત શ્રી યોગ દર્શનનું અધ્યયન આવશ્યક છે. આ યોગ દર્શનના સાધનપાદનું પ્રવચન પंडित શ્રી માધવ શર્માજી દ્વારા શ્રી આનંદાશ્રમમાં કરવાનું નિશ્ચિત થતાં તેટલો જામ છપાવી લેવાની કેટલાક ભાઈઓની ઇચ્છા થઈ અને તે ઉપરથી ઉપરોક્ત પंडितજી પાસે સરળ ભાષાંતર લખાવી અમાર્ય પ્રગટ કરેલ છે. જેમન આ વિષયમાં રૂચિ હોય તેમણે આ વિષયને બરાબર સમજવા માટે વિદ્વાનો પાસે અતુ અવશ્ય કરવું અને આપણા પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી સદ્ગુરુદેવ શ્રીમજ્જાશર્માજીનું લખેલ શ્રી યોગ દર્શનનું સારી રીતે અવલોકન કરવું. આટલી વિનંતિ કરી આ નિવેદન પૂર્ણ કરનામાં આવે છે અને ઇશ્વ દેવના સાનિધ્યમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે તેઓ કૃપા કરી સાધકોને સદૈવ આવા શાસ્ત્રોના અવશ્ય મનનાદિમાં વિશેષ રૂપથી રૂચિ અને અતુકુળતા પ્રદાન કરે.

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

પ્રકાશકો.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૫૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ટો. ૨૧૬ શિર્ષક

વિષય કદ ૬૩૫૨.૧૯

॥ ॐ ॥

શ્રીપાતञ્જલયોગસૂત્રાણિ

અધ્યાય ૨

અથ-સાધનપાદપ્રારમ્ભઃ

તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ૧

તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર પ્રણિધાન આ ક્રિયાયોગ છે. ૧

સમાધિભાવનાર્થઃ ક્લેશતનૂકરણાર્થશ્ચ ૨

આ ક્રિયાયોગ સમાધિના અભ્યાસ માટે અને ક્લેશને ન્યુન કરવા માટે આવશ્યક છે ૨

અવિદ્યા ઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ ક્લેશાઃ ૩

અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ ક્લેશનાં આ પાંચ નામ છે. ૩

અવિદ્યાસેત્રમુત્તરેષાં પ્રમુક્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ૪

અવિદ્યારૂપી ક્ષેત્રથી અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્યારેક પ્રમુક્ત, ક્યારેક સૂક્ષ્મ, ક્યારેક વિચ્છિન્ન અને ક્યારેક ઉદારભાવથી ચિત્તમાં રહે છે. ૪

અનિત્યાશુચિદુઃસ્વાનાત્મસ્ય નિત્યશુચિસુસ્વાત્મસ્વા-
તિરવિદ્યા ૧

અનિત્યને નિત્ય, અશુચિને શુચિ, દુઃખને સુખ, અને
અનાત્માને આત્મા સમજવો એજ અવિદ્યા છે. ૫

દૃઢશ્ચ નશક્ત્યોરેકાત્મતેવાસ્મિતા ૬

દૃઢશ્ચ ન શક્તિનો અભેદ નથી છતાં ઉભય અભેદ જેવાં
જણાય છે તે જ્ઞાનનું નામજ અસ્મિતા છે. ૬

સુસ્વાનુશયી રાગઃ ૭

પૂર્વાનુભૂત સુખની સ્મૃતિ અનુસાર તેના સુખભોગની
પુનઃ ઇચ્છા થવી તેનું નામ રાગ છે ૭

દુઃસ્વાનુશયી દ્વેષઃ ૮

અનુભવ કરેલા દુઃખના સ્મરણપૂર્વક તે પુનઃ ભોગવવાં
ન પડે આવા વિચાર પૂર્વક તેના નિવારણ માટે પ્રયત્ન
તેનુંજ નામ દ્વેષ છે. ૮

સ્વરસવાહી વિદુષો ઽપિ તથા રુદોઽભિનિવેશઃ ૯

મૂર્ખને તોમજ વિદ્વાન્ને પણ વાસના રૂપે વહેનારા સ્વા-
દાદિ મંદુ ભય છે તે પ્રસિદ્ધ અભિનિવેશ
કહેવાય છે. ૯

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ૧૦

ક્રિયાયોગ દ્વારા ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારના કલેશ ક્રમશઃ ક્ષીણ થાય છે ત્યાર પછી સમાધિ સિદ્ધ થતાં પ્રભાવ વિનાના તે કલેશો નષ્ટ થઈ જાય છે ૧૦

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ૧૧

કેવળ ધ્યાન દ્વારાજ આ સર્વ કલેશનો ક્ષય થઈ શકે છે. ૧૧

ક્રમશઃ કર્માશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટ જન્મ વેદનીયઃ ૧૨

કર્માશયના મૂળરૂપ આ કલેશો વર્તમાન અથવા ભવિષ્યના જન્મમાં ફક્ત ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

સર્તિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ધોગાઃ ૧૩

મનમા આ સંસ્કાર રૂપ મૂળ રહેવાને બીધે તેનાં ફળ સ્વરૂપ મનુષ્યાદિ જાતિને લે ગવવા પડે છે. ૧૩

તે હ્રાદપરિતાપફલાઃ પુણ્યાપુણ્ય હેતુત્વાત્ ૧૪

પુણ્ય અને પાપ તેનાં ફાલ જોવાને બીધે તેનાં ફળ આનંદ અને દુઃખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪

પરિણામતાપ સંસ્કારદુઃસ્વર્ગુણવૃત્તિ વિરોધાન્ન દુઃસ્વમેવ સર્વં વિવેચિનઃ ૧૫

પરિતાપ રૂપ દુઃખ ભવિષ્યતઃ સંસ્કાર રૂપે દુઃખમાં પરિવૃત્ત થાય છે અને ત્રણ ગુણના પરસ્પર નિરૂદ્ધભાવ-

વશત ને લીધે સ્ખળનું પરિણામ દુઃખ અને દુઃખનું
પરિણામ સુખ છે એમ જાગીને વિવેકી મહા પુરુષોને
સર્વ કાંઈ દુઃખ અને દુઃખનું કારણજ જણાય છે ૧૫
હેય દુઃસ્વપનાગતમ્ ૧૬

ભરિષ્યમા પુત્રઃ દુઃખ ન થાય આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ. ૧૬

દષ્ટદશયોઃ સંયોગો હ્યેદેતુઃ ૧૭

દષ્ટા અને દશ્યનો સંયોગ એજ દુઃખનું કારણ છે ૧૭
પ્રકાશ ક્રિયા સ્થિતિશીલં ભૂતન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગાર્થં
દશ્યમ્ ૧૮

પ્રકાશ ક્રિયા, અને સ્થિતિશીલ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ
અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર પંચભૂત અને ઇન્દ્રિયો દશ્ય
છે અને આ સર્વે દષ્ટા પુરુષના ભોગ અને ભાક્ષના
કારણ ભૂત છે. ૧૮

વિશેષાવિશષ્ટિક્ષમાત્રા લિક્ષ્ણાનિ ગુણપર્વાણિ ૧૯
ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ વિશેષ અવિશેષ, સિંગ, અને
આલિંગનામના ચાર પ્રકારના અવસ્થાક્રમથી વિકાશને
પામે છે. ૧૯

દ્રષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપચયઃ ૨૦

દષ્ટા કેવળ ચૈતન્ય માત્ર છે અને યદ્યપિ તે સ્વયં અવિત્ર
સ્વરૂપ છે છતાં તે વૃત્તિનો સાક્ષી થાય છે. ૨૦

તદર્થ એવ દૃશ્યસ્યાત્મા ૨૧

તે દૃષ્ટ ને માટેજ દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે ૨૧

કૃતાર્થ પ્રતિ નષ્ટમપ્યનશ્ચં તદન્ય સાધારણત્વાત્ ૨૨

પ્રકૃતિના તત્ત્વને જાણનાર વિવેક જ્ઞાન સંપન્ન ચિદાત્માને
માટે પ્રકૃતિ અદૃશ્ય અને નષ્ટ:પ્રાય નથી. ૨૨

સ્વસ્વાધિશક્ત્યાઃ સ્વરૂપોપજાત્યેવ હેતુઃ સંયોગઃ ૨૩

પુરૂષ પ્રકૃતિનો પત્તર સંયોગજ ઉભયના સ્વરૂપ અને
શક્તિને ઉપસખ્ય કરવ મા કારણ રૂપ છે. ૨૩

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ૨૪

આ સંયોગનું હેતુ એટલે કારણ અવિદ્યા છે. ૨૪

તદભાવાત્ સંયોગાભાવો હાનં તદૃશેઃ કૈવલ્યમ્ ૨૫

અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી પુરૂષની સાથે પ્રકૃતિના
સંયોગનો પણ અભાવ થાય છે, સંયોગનો અભાવ થવાથી
પુરૂષ કેવળ શુદ્ધ ચિદાત્મા થાય છે, ત્યારે તેનું કૈવલ્ય
થાય છે, કે દય એજ મુક્તિ કહેવાય છે. ૨૫

વિવેકસ્થાતિરવિપ્રવા હાનોપાયઃ ૨૬

સદૃશ જ્ઞાન આપનારી અને વિવેકથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રજ્ઞા
એજ અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય છે ૨૬

તસ્ય તત્ત્વજા પ્રાપ્તમૂયેઃ પ્રજ્ઞા ૨૭

આ પ્રજ્ઞાની જ્ઞાત પ્રકારની અવસ્થા છે. ૨૭

યોગાઙ્ગાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિસયે જ્ઞાનદીપ્તિગવિવેક સ્થ્યાતે: ૨૮
 યોગના અંગોના પાલન વડે મનનો મેલ ક્ષય પામતાં
 જ્ઞાન જ્યોતિર્મયી અને વિવેક પ્રસૂત પ્રજાનો આવિર્ભાવ
 થાય છે. ૨૮

યમાનિયમામન પ્રાણાયામપ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન સમા
 ધયોઽષ્ટાવજ્ઞાનિ ૨૯

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન
 અને સમાધિ આ આઠ યોગના અંગ છે. ૨૯

અહિંસામૃત્યાસ્તેય બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમા: ૩૦
 અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્યા, અપરિગ્રહને યમ
 કહેવામાં આવે છે. ૩૦

જાતિદેશકાલ સમયાનવચ્છિન્ના: સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ૩૧
 જાતિ, દેશ, કાલ અને સમય દ્વારા ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારના
 યમ વિચ્છિન્ન ન થતાં જો સર્વે અવસ્થામાં
 સમભાવથી પાલન કરવામાં આવે તો તે મહાવ્રત કહી
 શકાય. ૩૧

શૌચસન્તોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર મણિધાનાનિ નિયમા: ૩૨
 શૌચ, સંતોષ, તપસ્ય, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર પ્રવિધાન
 આ પાંચ કર્મોનિ નિયમ કહેવામાં આવે છે. ૩૨

વિતર્કવાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ૩૩

યે ગમા વિદ્યારૂપ હિંસા વગેરે વિતર્કોના નિવારણ કરવાથી પ્રતિપક્ષ એટલે યોગના અનુકુલ અવિતર્ક, અહિંસા વગેરેની જેમ સ્ફૂર્તિ થાય તેમ પ્રયત્ન કરવા. ૩૩

વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુભોદિતા લોભક્રોધ મોહ પૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાત્રા દુઃસ્વાજ્ઞાનાનન્તફલા इति પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ૩૪

વિતર્ક, એટલે યોગના પ્રતિબંધક હિંસા વગેરે કૃત-કારિત અથવા મોહ તે અલપ પ્રમાણમાં હોય તેનું ક્ષણ અનંત અજ્ઞાન અને કંઠેશ છે એવી ભાવનાને પ્રતિપક્ષ ભાવના કહે છે. ૩૪

અહિંસા પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સંનિધૌ વૈરત્યાગઃ ૩૫

અહિંસાની પ્રતિષ્ઠાથી એટલે અહિંસાનો ઉદય થવાથી શત્રુ શત્રુતા ત્યાગ કરે છે અને જે અહિંસક છે તેની હિંસક પ્રાણિઓ પણ હિંસા કરતા નથી. ૩૫

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ૩૬

સત્યની પ્રતિષ્ઠા થવાથી એટલે સત્યનું યથાર્થ પાલન કરવાથી તેની ક્રિયા ફલાશ્રયી થાય છે અર્થાત્ તે વફૂલ અને છે. ૩૬

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ૩૭

અસ્તેય પ્રતિષ્ઠા પાલનથી તે યોગી પાસે સર્વ રત્ન
રત્નાદિ સ્વયં આવે છે. ૩૭

બ્રહ્મર્ચપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યભાગ્યમ્ ૩૮

બ્રહ્મચર્યની સ્થાપના થવાથી વીર્યની પ્રતિષ્ઠા થાય છે ૩૮

અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મ કથંતાસમ્બોધઃ ૩૯

અપરિગ્રહની દૃઢ પાલનથી પૂર્વ જન્મની સર્વ વાતોનું
સ્મરણ થઈ આવે છે. ૩૯

શૌચાત સ્વાસ્થ્યજુગુપ્સા પૈરસંસર્ગઃ ૪૦

શૌચ સિદ્ધ થવાથી પોતાનું શરીર પણ અશુચિ જણા-
વાથી તેના ઉપર ઘણું ચર્ચા જાય છે અને જીવનના સંગ
કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ૪૦

સત્ત્વશુદ્ધિર્મામનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શન
યોગ્યત્વાનિ ચ ૪૧

ભાઈશૈવ સિદ્ધ થવાથી આંતરશૈવ સિદ્ધ થઈ અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિ થાય છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી સૌમ-
નસ્ય, સૌમનસ્યથી એકાગ્રતા, એકાગ્રતાથી ઇન્દ્રિયજય અને
ઇન્દ્રિયજયથી આત્મદર્શન શકિત પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧

સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ૪૨

સતે વધી ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૨

કાયેન્દ્રિય સિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયાત્તપસઃ ૪૩

તપસ્યા વડે શરીર અને ઇન્દ્રિયોની અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે આ વખતે શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં પણ સિદ્ધિપાણી પ્રાપ્ત થાય છે ૪૩

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટ દેવતા સંપયોગઃ ૪૪

સ્વાધ્યાય સિદ્ધ થવાથી ઇષ્ટદેવતાનું દર્શન અને તેની સાથે વાર્તાલાપ થાય છે. ૪૪

સમાધિ સિદ્ધિર્ગૈશ્વરપ્રણિધાનાત્ ૪૫

ઈશ્વર પ્રણિધાન દ્વારા સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫

સ્થિરાસુખમામનમ્ ૪૬

જે આસન એટલે જેમવાની રીતિમાં સ્થિર સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનું નામ આસન. ૪૬

પ્રયત્ન શૈથિલ્યાનન્ત સમાપત્તીભ્યામ્ ૪૭

સાધારણ આસન પદ્ધતિનો પરિત્યાગ કરી યોગ શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે આસનનો અભ્યાસ કરી અનંતયાં મક્ક થવાથી અચૈતન્ય નિવારક તન્મયતા પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૭

તતો દ્વંદ્વાનભિઘાતઃ ૭૮

આસન સિદ્ધ કરવાથી શીત, ગ્રીષ્મ પોતાની અસર કરી શકતા નથી અને ક્ષુધા તૃષ્ણા પશ્ચ વ્યાકુળ કરી શકતાં નથી. ૪૮

તસ્મિન્ન સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિ વિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ૪૯
આસન સિદ્ધ થવાથી શ્વાસપ્રશ્વાસની સ્વાભાવિક ગતિના વ્યતિક્રમ સાધન રૂપ પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે (યોગ શાસ્ત્ર પ્રમાણે રેચક, પૂરક અને કુભક દ્વારા સાધન કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રાણાયામ છે) ૪૯

બાહ્યાભ્યન્તરસ્તમ્મેવર્તિ દેશકાલસંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મઃ ૫૦

આ પ્રાણાયામ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે, પ્રથમ ભાગનું નામ બાહ્યવૃત્તિ, દ્વિતીય ભાગનું નામ અભ્યાસવૃત્તિ અને તૃતીય ભાગનું નામ સ્તભવૃત્તિ. ૫૦

બાહ્યાભ્યન્તર વિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ૫૧

પ્રાણાયામ કરનાર જો પેતાના શરીરના અંદર અને બહાર વિશેષરૂપથી પર્યાલોચના કરી ઉક્ત ત્રિવિધ પ્રાણાયામનું અનુષ્ઠાન કરે તો તે ચતુર્થ શ્રેણીનું પ્રાણાયામ ગણવામાં આવે છે. ૫૧

તતઃ સ્ત્રીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ૧૨

જ્યારે આ ચાર પ્રકારના પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી તેને સિદ્ધ કરી લેવામા આવે છે, ત્યારે સર્વશક્તિ અમ્પન્ન, સર્વ વસ્તુ પ્રકાશક બુદ્ધિ સત્વનો પણ પ્રકાશ થાય છે ૫૨

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ૧૩

બુદ્ધિ સત્વના પ્રકાશમા મનનું સ્વરૂપ અપ્રચ્છન્ થવાથી અદ્ભુત સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ક્ષમતાના બળથી ખારણા શક્તિ સ્ફુરણ પામે છે ૫૩

સ્વવિષયા સંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ૧૪

આ સર્વ વસ્તુમાં ઇન્દ્રિયો આસક્ત રહે છે તેમાંથી તેને પાછી હટાવી સારી રીતે અવિકારીપણે નિર્વિકાર ચિદ્ સ્વરૂપમાં આધીન કરવાનું નામજ પ્રત્યાહાર છે. ૫૪

તતઃ પરમાવશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ૧૫

આ પ્રમાણે પ્રત્યાહારના પ્રભાવથી ઇન્દ્રિયો સારી રીતે વશ થાય છે. ૫૫

इति श्रीपञ्चाङ्गि विरचित योगसूत्रेषु द्वितीयः

साधनपाद समाप्तः ।

ઈતિશ્રી.

પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રી નથુરામ શર્મા
પ્રણીત પુસ્તકો.

શ્રી ઉપનિષદો.

શ્રી વેદાંત દર્શન.

શ્રી પાતંજલ યોગ દર્શન.

શ્રી સાંખ્ય દર્શન

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રહસ્યટીપિકા.

શ્રી સદ્ગુપદેશદિવાકર.

શ્રી યોગ કૌસ્તુભ.

શ્રી યોગ પ્રભાકર.

શ્રી નાથ સ્વરોદય.

શ્રી અંતર્યામીના આદેશો.

શ્રી ઉપદેશ ગ્રંથાવાલિ.

શ્રી સુબોધ કલ્પજતા

શ્રી પરમપદબોધિની.

શ્રી મહામંત્ર માલિકા.

શ્રી સુવિચાર ચંદ્રિકા.

શ્રી દુરાચાર ગિરિવંજ.

શ્રી શંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો.

શ્રી આહ્નિક પ્રકાશ.

શ્રી નાથ કાવ્ય.

વિગેરે, વિગેરે.

ઉપરનાં પુસ્તકો જ્ઞાસુખોએ અવશ્ય વાંચવાયોગ્ય છે.

यागेन चित्तस्य पदेन वाचासु
 मलं शरिरस्य च वैद्यकेन
 अपाकरोत्त प्रवरं मुनिनां ।
 पतञ्जलि पाञ्जलिगनतोऽस्मि ॥

प्रक शकेः—

जेठाबाबा माधनल

करसनदास शामल

स युक्त मंत्राग्रा,

श्री आनंदाश्रम मुमुक्षु मंडल,—कराची

मुद्रकः—

नरकोशकर जगज्जनन द्वे.

मनोहर प्रेस,—कराची.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

ઠક્કર કેશવજી નથુભાઈ બુક-સેલર,
જોડીયા બજાર,—કરાચી.
